

IX

HET LEVEN OP DE HOUTZAAGMOLENS ¹⁾.

Integraal overgenomen uit "Molenleven in Rijnland" van A. Bicker Caarten, 1946
(in NOM-bibliotheek aanwezig)

In het vorig hoofdstuk zagen we, dat de watermolenaars bij hoog water in de polders het wel eens zwaar hebben met het lang achtereen malen; op de houtzaagmolens was de dagelijksche arbeid evenwel nog veel zwaarder. Deze werd beheerscht door twee factoren, de lengte van den dag en de sterkte van den wind. Het werk op de zaagmolens nam aan het eind van de vorige eeuw gedurende het tijdvak van 1 April tot 1 September des ochtends om 5 uur een aanvang; gedurende de overige maanden begon het werk zoodra het dag was. Afgezien van eenige schafttijden ²⁾ arbeidde men bij windstil weer tot des avonds 7 uur of tot het donker werd. Stond er voldoende wind om met den windmolen te zagen, dan werkte men door, licht of geen licht, tot 's avonds 9 uur en bij een zeer flinken maalwind zelfs wel tot 11 of 12 uur des nachts. Voor gemaakte overuren werd 15 tot 20 cent per uur uitbetaald.

Werd er bij duisternis gezaagd, dan had men in de houtzaagmolens petroleum- of kaarsverlichting. Voor laatst vermelde verlichting gebruikte men speciale kaarsen van schapenvet, die, als ze in het zaagsel terecht kwamen, doofden en dus geen brand veroorzaakten. Deze kaarsen werden o.a. geleverd door den Leidschen kaarsenmaker Hartrop van de Hooigracht. De kaarsen werden door het werkvolk ook nog voor een ander doel gebruikt; bij verkoudheid droegen n.l. de knechts een stuk ruw, grauw papier, dat met kaarsvet was ingesmeerd, op de borst. Het was toentertijd een algemeen gebruikelijke geneeswijze onder het werkvolk.

Bij windstil weer haastte men zich op de windzaagmolens niet. Het eerste kwartiertje ging verloren met het goeden morgen zeggen en het houden van een praatje over het laatste nieuws en vooral over het weer, een voor het maalbedrijf belangrijk onderwerp, dat steeds ieders belangstelling genoot. Het werk bracht dan mee het opruimen van gezaagd hout, het bij de zagerij brengen van de te zagen boomen en vooral het vijlen van de bot geworden zagen.

¹⁾ Eenige in dit hoofdstuk verwerkte gegevens zijn welwillend verstrekt door de Leidsche houthandelaren Th. J. M. Noordman (houtzaagmolens „De Eendracht“ en „d'Heesterboom“) en C. Mulder (houtzaagmolen „De Herder“).

²⁾ Op den houtzaagmolen „De Herder“ waren de schafttijden als volgt: Indien des ochtends 5 uur werd aangevangen was het eerste schaften van 8–9 uur; van 11–11.15 uur was 't koffietijd („een bakje halen“); van 12–1.30 uur thuis warm eten; van 4–4.15 uur theetijd (weer „een bakje halen“) en van 6–6.30 uur boterham eten; om 7 uur einde van de dagtaak, tenzij er voldoende wind was om door te werken.

Met dit vijlen, dat met de hand geschiedde en vooral met het aanbrengen van nieuwe tandvormen, wanneer er ten gevolge van het zagen op ijzer, dat in de boomen verborgen zat, punten van de zaag waren gebroken, was geruime tijd gemoeid. Bij gebreke van een ponsmachine gebeurde deze arbeid met een z.g. koubeitel. Het weer geheel in orde maken van één zaag vergde soms wel een geheelen dag. Het zuiver uitvoeren van dit karwei verried den waren vakman.

Het bij het vijlen verkregen vijlsel werd wel bewaard om er na zeving een staaldrank van te bereiden; dit geschiedde omstreeks 1880 door Gerrit Van Veen, die de zagen vijlde van den stoomzaagmolen van de gebr. Piek aan de Heimanswetering bij 's Molenaarsbrug (Oudshoorn).

Was er voldoende wind, om te zagen, dan veranderde het geheele tooneel. Men kwam dan dadelijk in volle actie en de schafttijden vervielen in zooverre, dat men elkaar bij het schaften zoo vlug mogelijk afwisselde, opdat er geen werktijd verloren zou gaan. Hoorde een der bij den zaagmolen wonende knechts in den voornacht den wind om zijn woning gieren, nadat het eenigen tijd windstil was geweest, dan stond hij op, porde zijn medezagers uit bed en in het aardedonker beklom het werkvolk dan den zaagmolen om de zeilen bij te zetten en den molen op den wind te kruien en verder datgene te doen om „van dik hout planken te kunnen zagen” ¹⁾. Des ochtends bleef men dan gewoon doorwerken.

Hoe harder het woei, hoe sneller de zaagramen op en neer gingen en hoe vlugger men werkte. Ondanks den langen werktijd en de lage loonen heerschte er arbeidsvreugde op de zaagmolens, die tot uiting kwam in het tegen elkaar opwerken aan de verschillende zaagramen, die tegelijk in gebruik waren. Een ieder trachtte dan in den kortst mogelijken tijd het meeste hout te zagen. Allen waren bovenal doordrongen van „den wind te moeten waarnemen”.

¹⁾ Ook tijdens de mobilisatiejaren kwam ten gevolge van de beperking van electrischen stroom de belangrijkheid van windbemaling bij zaagmolens tot uiting. In die jaren verrichtte de kleine lattenzager, een wipbaliemolen op het dak van de timmerschuur van de fa Dekker te Hazerswoude (Dorp), prachtig werk. „Eens”, zoo vertelde de heer W. J. Dekker, „omstreeks 1918, was het langen tijd windstil geweest en juist hadden we een groote opdracht voor het vervaardigen van 5000 broeikasramen. Toen mijn broer (A. J. Dekker) en ik juist te bed lagen begon het flink te waaien. Vlug gingen we echter aan het werk en toen des ochtends de knechts kwamen waren er 2000 ramen van groeven voorzien; zij wisten niet wat zij zagen!”

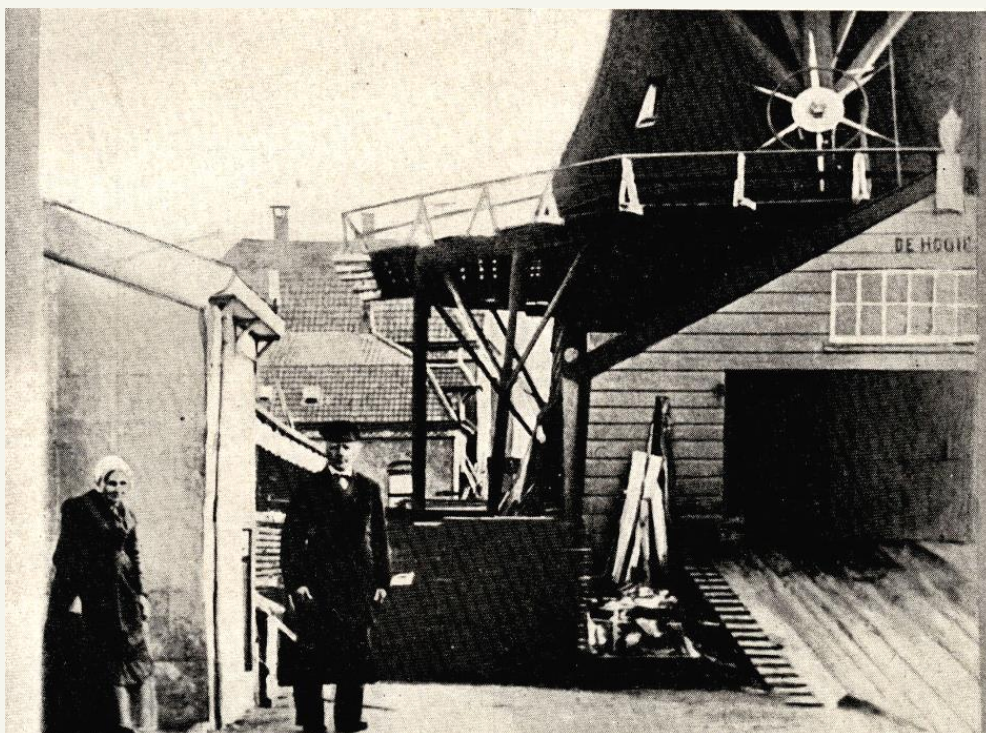

Foto D. Pander (± 1910).

De werfbaas J. Rothert van den in 1916 gesloopten houtzaagmolen „[De Hooiberg](#)” aan den Maredijk te Leiden, toebehoorende aan de fa Van Hoeken. Vrouw Rothert, afkomstig uit Warmond, draagt nog de Rijnlandsche muts.

De houtzager W. Korpershoek van den houtzaagmolen „De Herder”, die vroeger vele jaren werkte op de beide houtzaagmolens van de fa Van Hoeken (de paltrok „[Het Zwarte Schaaap](#)” en de achtkante molen „[De](#)

[Hooiberg](#)”), deelde mij mede, dat op deze beide molens, die niet ver van elkaar stonden, bij opkomenden wind „tegen elkaar op werd gemalen”. Men keek dan naar elkaar om te weten „of zijn kameraad al een stukje zeil weghaalde”, want de één wilde voor den ander niet onderdoen. Vooral bij buig weer was er een prettige spanning in het windzaagmolenbedrijf, een stemming, die bij een regelmatig werkend mechanisch bedrijf geheel gemist wordt, aldus Korpershoek.

De houtzaagmolen „De Hooiberg” van de fa Van. Hoeken, aan den Maredijk te Leiden. De molen werd in 1916 afgebroken. Foto J. Jesse (1904)

Op den windhoutzaagmolen „De Herder", met drie zaagramen, waren drie zagers werkzaam, een meesterknecht, een zager en een aankomend zager. Verder waren er aan het werk een kotjongen en een schavotsjouwer. De kotjongen moest zorgen voor het ontbasten van de te zagen boomen, hetgeen niet moeilijk was, omdat de boomen gedurende ten minste een jaar in het water hadden gelegen. Hij was verder behulpzaam bij het verstellen en inhangen van de zagen in het zaagraam en het wegscheppen van het zaagsel, dat onder de zaagramen viel. De zaagselbergplaats heet het zaagkot, vandaar de naam kotjongen. De schavotsjouwer zorgde voor het regelmatig wegdragen en weggrollen van de gezaagde planken. Zoo had ieder zijn vaste werk, maar allen letten ophet maalbedrijf van den windmolen. Kwam plotseling de wind te veel opzetten, dan liep men naar de balie om zeil te minderen, te zwichten. Kwam er een „uitschieter" (plotselinge verandering van windrichting, ook genaamd een uitschot van wind) dan werd de molen dadelijk op den wind gekruid.

Een pijp tabak mocht op de zaagmolens van de fa Noordman worden gerookt, mits de pijp was voorzien van een metalen kop. In heel vroegere tijden kwam de barbier op de zaagmolens van de firma's Noordman en Van Hoeken („De Hooiberg") om de knechts te scheren. Dat gebeurde dus onder het werk.

Bij het schaften ging het nog al eens gemoedelijk toe; vaak werden de jongste knechts beet genomen. Eens lag tijdens het werken op „De Hooiberg" een der knechts, die wel eens iets te veel in het glaasje keek, te slapen in de bijzagerij, een gebouwtje onder de balie en wel juist onder één van de kokers (gaten), waardoor het vangtouw kon worden gestoken. Vlug werd een kan water gehaald en in den koker geledigd, waardoor de in zoete rust zijnde knecht op minder aangename wijze werd gewekt.

Vacantieregelingen, zooals men die tegenwoordig op de bedrijven aantreft, bestonden niet, maar dat neemt niet weg, dat het werkvolk toch wel eens vrij kreeg. Wanneer er b.v. des winters gelegenheid bestond tot schaatsenrijden, gaf de patroon meer dan eens aan zijn arbeiders een vrijen middag om te zwieren en te fleuren (buitenoverrijden), een echt Hollandsch vermaak.

Was een knecht jarig, dan ging deze bij zijn kameraden met een flesch jenever rond en een ieder dronk op de gezondheid van den jarige uit hetzelfde glaasje zonder voet.

Vierde een knecht een jubileum, dan kreeg het geheele personeel in den namiddag vrijaf om des avonds te samen te kunnen komen voor een gezellig avondje. Eens per jaar, in de Kermisweek (laatste volle week van Juli), wanneer de Leidenaar veel wafels en paling placht te gebruiken,

mochten de knechts het op de molenwerf van „De Herder" verzamelde oudijzer verkopen en de opbrengst daarvan onder elkaar verdeelen.

Tusschen patroon en personeel bestond een gemoedelijke verhouding. De patroon werd met „baas" aangesproken en onderling spraken de knechts b.v. over „Janbaas" en „Keesiebaas" (Jan en Cornelis Mulder). Werd in het gezin van een knecht een kleine geboren, dan kookte de echtgenoot van den patroon gedurende 14 dagen voedzame spijzen voor de jonge moeder en meestal stuurde deze beschuit met muisjes aan de kinderen van den patroon. Het was verder de gewoonte, dat op Nieuwjaarsdag de knechts met hun vrouwen en vaak ook met de oudste kinderen den patroon kwamen gelukwenschen. Een van de oudere knechts, die goed bespraakt was, hield een toespraak, waarna zij werden onthaald op likeur, koek en sigaren en men bleef wel anderhalf uur plakken onder een weinig vlottend gesprek. Bij het vertrek stopte de patroon een nieuwjaarsfooï in de handen van de meegekomen kinderen.

Veel is inmiddels veranderd; bijna alle windhoutzaagmolens, die eens den naasten omtrek van de stad sierden, zijn verminkt of gesloopt. De meeste gebruiken hebben zich gewijzigd of zijn geheel verdwenen.

Foto: G van de Mark (1934)

*De in bedrijf zijnde houtzaagmolen „De Herder". van de fa. Mulder
aan de Haarlemmertrekvaart bij Leiden. Windmolen
en bijgebouwen vormen een fraai geheel.*

Gelukkig is er, behalve op een drietal miniatuur-windzaagmolens, op twee windzaagmolens bedrijvig leven gebleven (op „De Herder" te Leiden en „De Salamander" te Leidschendam). Nog steeds wordt bij goeden maalwind uit deze werktuigen gehaald, wat er uit zulke goede, oude windmolens te halen is.

Nu het leven op de voormalige houtzaagmolens om en bij Leiden geschetst is, rijst vanzelf de vraag, waar al die molens nu wel gestaan hebben. Zij stonden aan of nabij het Galgewater, de Haarlemmertrekvaart, den Rijn, den Vliet en, iets verder buiten Leiden, aan de Vrouwenvaart bij Zoeterwoude,

aan den Vliet bij Leidschendam en ten slotte, een enkele, verspreid in de nabijheid van eenige dorpen van Rijnland. Wij zullen ze nader bekijken.

In de vorige eeuw stonden aan het Galgewater (den Rijn), op het tegenwoordige terrein van de fa Noordman, drie zaagmolens, n.l. „de Jonge Pauline", „[d'Heesterboom](#)" en „[de Eendracht](#)". Eerstgenoemde werd als hechte en sterke paltrokmolen in 1848 op verzoek van C. J. Zaalberg verkocht ; vermoedelijk was deze molen in 1856, toen de fa Noordman de beide andere in eigendom verwierf, al niet meer aanwezig.

„d'Heesterboom", die, van Leiden komend, op „de Jonge Pauline" volgde, werd in 1804 gebouwd nadat Johannes van Hees in 1803 toestemming had verkregen ter plaatse van een te sloopen zaagmolen den molen te bouwen. Het is jammer, dat deze prachtige stoere, achtkante, rieten stellingmolen sinds ongeveer 1920 niet meer als windmolen in werking is. Onmiddellijk naast dezen molen stond de oudere „Eendracht", een windmolen van hetzelfde type als zijn buurman ; hij werd in 1921 afgebroken. In het begin van de vorige eeuw stond tegenover „De Eendracht", tusschen Rijn en Hoogen Morschweg, ook nog een houtzaagmolen, n.l. „[De Hoop](#)", gebouwd door Frans van Straaten, die op 12 October 1786 toestemming verkreeg dezen molen te bouwen ter plaatse van een af te breken snuifmolen. Deze molen werd in 1828 door de fa J. en J. C. van Straaten aan Samuel A. Meerburg verkocht.

Aan de Haarlemmertrekvaart, Maredijksche zijde, stonden vroeger twee houtzaagmolens, de in 1754 gebouwde en ± 1916 gesloopte „Hooiberg" en de thans nog aanwezige in vol bedrijf zijnde „Herder" van de fa Mulder. „De Hooiberg", vele jaren bemalen door de fa Van Hoeken, was van hetzelfde type als „De Herder", dus een achtkante rieten stellingmolen. „De Herder", gebouwd in 1755, brandde in 1883 af, doch werd het daarop volgend jaar herbouwd met het materiaal van den Amsterdamschen houtzaagmolen „[de Kat](#)", die iets minder kloek was dan zijn afgebranden voorganger.

Aan de overzijde van de Haarlemmertrekvaart, aan de Slaap- of Stinksloot, waar thans Kat's Vuurwerkfabriek gelegen is, stond de

paltrokmolen „[het Zwarte Schaaap](#)“, die in het jaar 1872 uit de Zaanstreek naar Leiden werd overgebracht en aldaar door de fa Van Hoeken werd opgebouwd. Deze windzaagmolen, de laatste paltrokmolen in deze streek, werd omstreeks 1915 afgebroken.

We richten thans onzen blik naar den Rijn, waar tusschen Leiden en Bodegraven eertijds menig zaagmolen zijn wieken lustig wentelde. In de gemeente Hazerswoude, aan de Hoogeveenschevaart, nabij den Rijn op grond van de voormalige buitenplaats „Groenestein“, stond eveneens een paltrokmolen. Deze onderkruier, vermeld in een koopacte van 1842, heette eerst „De Herderin“, vervolgens, onder andere eigenaren, „Nooit Gedacht“, „De Twee Gebroeders“ en ten slotte „De Nijverheid“. Deze zaagmolen werd in of kort na 1900 gesloopt.

Aan dezelfde zijde van den Rijn, in de gemeente Alphen, schuin tegenover Hotel 's Molenaarsbrug, stond de achtkante stellingmolen „De Vliet“, oorspronkelijk van den houthandelaar Kop, sinds 1883 van Jacob Sprey; deze molen werd omstreeks 1905 naar Coevorden overgebracht.

Een tweetal houtzaagmolens stond in de 18e eeuw en in de eerste helft van de vorige eeuw aan de westzijde van de Heimanswetering op ± 1000 en ± 500 meter van 's Molenaarsbrug, thans de terreinen van de fa Bos. Men sprak in den volksmond van „De Voorste-“ en van „De Achterste Molen“, maar toen Carel Piek in 1798 den achtersten molen – een achtkante stellingmolen – van Albertus van Lutzenburg kocht, heette deze molen officieel „Het Noordsche Bosch“. Beide bedrijven werden in 1860 in één hand vereenigd, doch omstreeks dezen tijd hadden zij door verbouwing tot machinale zagerij als windmolens afgedaan.

Terugkeerend naar den linker Rijnsoever troffen we in het midden van de vorige eeuw een houtzaagmolen aan in het dorp Alphen, n.l. tegenover de plaats waar de Kromme Aar in den Rijn komt (ter plaatse thans Kantongerecht); het was een achtkante stellingmolen, die door brand teniet ging.

Ten Oosten van het dorp, in den Steekt Polder, stond terzelfder tijd een houtzaagmolen „De Nijverheid“ een achtkante stellingmolen van den houtkooper Schattekerk, thans de fa Hengreen; de molen werd omstreeks 1900 gesloopt.

Onzen weg vervolgende troffen we te Zwammerdam, aan den Rijn beoosten de Ned. Herv. Kerk, een tweetal achtkante stellingmolens aan van de fa Hoogendijk. Eerst „[De Palmboom](#)“, afgebrand door blikseminslag in 1870, herbouwd en met leien afgedekt in 1871, gedeeltelijk gesloopt in 1927, en vervolgens de uit de 17de eeuw dateerende en met riet afgedekte „[Akerboom](#)“, kleiner dan zijn buurman, gesloopt omstreeks 1922.

In Boskoop, naast en ten Noorden van den korenmolen „De Hoop" stond in 1867 een windhoutzaagmolen. Te Waddinxveen, aan de Zuidkade, stond in de 18de eeuw een houtzaagmolen, later de papiermolen „De Nijverheid" en in 1874 verbouwd tot korenmolen, afgebroken in 1902. Dan volgde de achtkante stellingmolen van de fa Hoogendijk, afgebroken vòòr 1870 (thans het houtzaagbedrijf van de N.V. Gebr. J. en G. Alblas). Ten Zuiden van het dorp, eveneens aan de Gouwe, zaagde de stellingmolen „[De Gerechtigheid](#)" hout ten behoeve van K. van der Torren, later van A. van Wessum. De bovenbouw van dezen windmolen werd omstreeks 1902 afgebroken, waarna een stoommachine de molenzagen in beweging bracht.

Nabij de Kattebrug te Nieuwveen troffen we in de vorige eeuw een forschen paltrokmolen aan, n.l. „[De Angenieta](#)" van de fa J. Schoenmakers; deze zaagmolen, gebouwd in 1846, werd in 1896 afgebroken.

Tot omstreeks 1865 stond aan de oostzijde van de vaart bij Oude Wetering, in de gemeente Leimuiden, een zaagmolen, waarvan mij de nadere gegevens ontbreken.

Een tweetal houtzaagmolens stond voorts aan den Vliet nabij Leiden. Het waren de rieten stellingmolen „[De Haan](#)", waarvan een gedeelte van den romp nog aanwezig is (fa Timmermann) en de ten Zuiden daarvan staande paltrokmolen „[De Eendracht](#)", beide in 1809 eigendom van Coenraad Brandligt, later van de fa Mannekus. Blijkens een op het Gemeentearchief te Leiden aanwezige foto van omstreeks 1880 was „De Haan" toen al verminkt, maar bezat de paltrok zijn wiekenkruis nog. Deze molen dagteekent waarschijnlijk uit 1785, want de stad Leiden verleende op 25 Januari van dat jaar aan Arnoldus Th. Sooda toestemming tot het bouwen van een tweetal paltrokmolens, waarvan één ter plaatse van „De Eendracht". Misschien is de andere paltrok niet gebouwd.

Men moest den Vliet tot Leidschendam volgen om nog een tweetal zaagmolens aan te treffen. Daar stonden op het erf „[Windlust](#)" van de fa Mathlener, thans fa Koerts, de achtkante rieten stellingmolen „De Hoop", afgebrand in 1895 of 1896, en de nog bestaande en in gebruik zijnde achtkante, rieten stellingmolen „[De Salamander](#)".

Van deze zaagmolens zei men vroeger:

„De Hoop" en „De Salamander" staan achter elkander,
„[Het Hert](#)"¹⁾, zoo ge ziet, staat aan d'overkant van den Vliet.

¹⁾ Korenmolen „Het Hert" van de fa Kempenaar, later fa Blonk.

Bij Zoeterwoude, tusschen de Meerburgerwetering en de Zuidbuurt, stonden ten slotte een paltrokmolen en een „vlugge" en forsche achtkante, rieten stellingmolen, genaamd „[De Post](#)" ; laatst vermelde molen was eerst eigendom van de fa Mannekus, daarna van de fa Vreeburg. „De Post" brandde in 1892 af ten gevolge van blikseminslag; de paltrokmolen was toen al verdwenen.

Er zullen dus in de vorige eeuw bijna dertig houtzaagmolens in de omgeving van Leiden hebben gestaan. Deze houtzaagmolens, te zamen met vele water-, vol-, tras-, olie-, papier-, snuif-, koren- en moutmolens zullen de omstreken van de stad Leiden in hooge mate gesierd hebben. We kunnen ons nauwelijks voorstellen welk een kostelijk landschapsbeeld de aanblik dezer bedrijvige windmolens op dagen met een flinken maalwind heeft gegeven. Hoe fraai moet Rijnland toen geweest zijn!

-.-.-.-.-